

Lubomír Mlčoch: K nové ekonomii rodiny

Proslov před Učenou společností, Praha, Prezidium Akademie věd ČR, 20.listopadu 2012

Název mladé vědy ekonomie je starého původu: vede do antického Řecka, ke Xenofontovi /4.století př.n.l. /a jeho učiteli Sokratovi, a k prvnímu pojednání o hospodaření „domu“ /oikos/, o pravidlech vedení a správy rodinného statku, latifundie /nomos-zákon, pravidlo/. Spisek „Oikonomikos“ je tak „antickou ekonomii rodiny“, a podobná naučení ještě staršího původu bychom našli ve starozákonních knihách Izraelitů /Knihy moudrosti, Přísloví aj./ Ani to, ani ono, ani jednotlivé postřehy z Aristotelovy „Etiky Nikomachovy“ však nejsou zpětně považovány za nějakou ekonomii jako vědu. Je s podivem, že způsoby, principy a zákonitosti hospodářské stránky života se staly předmětem vědeckého zkoumání až tak pozdě- za počátek moderní ekonomie je považováno až Pojednání o podstatě a původu bohatství národů Adama Smitha, a to je teprve poslední čtvrtina 18.století.

Tedy prvním paradoxem je to, že člověk se vědecky hospodářstvím začal zajímat až po tisíciletích kultur starověku a stoletích středověku; jiné společenské vědy, jako řecká filosofie /a politická filosofie/, římské antické právo, a bohovědy-teologie, jsou mnohem staršího data. O principech hospodaření se jako o mravních principech dlouho pojednávalo jen v náboženských systémech. Druhým paradoxem je pak to, že když se konečně rodila ekonomie jako věda, stalo se tak už v rozporu s etymologií názvu: předmětem zájmu už byla nikoliv rodina, ale „bohatství národů“, a to hledal Adam Smith /a před ním už W.Petty/ ve společenské dělbě práci, specializaci a kooperaci- mimo rodinu- na trhu. Rodina byla vytlačena „mimo“- stala se „externalitou“ ekonomického systému, „závisle proměnnou“ /Stefano Zamagni/. V mikroekonomii se zkoumá chování „firem“ a „domácností“- nikoliv rodin. Domácnosti jsou odběrateli zboží a služeb, jež trh generuje, a poskytovateli pracovních sil: jak k nim „rodina přijde“, byla dlouho „její věc“.

Moderní ekonomie rodiny /family economics/ se datuje až od Gary Beckera a jeho „Pojednání o rodině“ /1981/. Chicagský profesor dostal v roce 1992 Nobelovu cenu za ekonomii, také za „ekonomii rodiny“. Pokud bychom vycházeli z původního řeckého významu slov k pojmenování ekonomie, byl by název „ekonomie rodiny“ vlastně pleonasmem. Ve své „Nobelovské“ přednášce odkazuje ke svým kolegům antropologům, archeologům a paleontologům, podle nichž jde historicky doložit existenci rodinných uspořádání 40 tisíc let zpátky. Beckerova ekonomie rodiny je tak jen 30 let „stará“; přesto jsem přesvědčen, že společenskou výzvou je potřeba pracovat na nové ekonomii rodiny. Utilitarismus a smluvní pojetí je třeba doplnit o vzájemné závazky /obligations/- k tomu došel na konferenci „Vanishing Youth?“ Pontifical Academy of Social Sciences /2006/ Kenneth Arrow, možná největší dosud žijící ekonom.

Další zdroje inspirace hledám v institucionální ekonomii R.Coase, O.E.Williamsona /teorie vertikální integrace, teorie smlouvy, specifičnost aktiv/, D.Northa /teorie institucionální změny/. K nové ekonomii poukazuje i „Morální dimenze ekonomie“ Amitaie Etzioniho, i

„Etika a ekonomie“ Amartya Sen-a, napsané jen několik let po zrodu „family economics“. Morální rozměr nové ekonomie rodiny hledám v křesťanské sociální etice. Jí přichází nezamýšlená pomoc i od psychologické školy v ekonomii /David Kahneman/ a od školy „ekonomie a štěstí“/R.Easterlin, B.S.Frey,R.Lane/. Všechny tyto proudy poukazují k potřebě hlubší teorie motivace ekonomického člověka, všude tam, kde redukcionismus individualistické, utilitaristické a konsekvencialistické neoliberální ekonomie je příliš svazující a dokonce zavádějící- jako právě v rodině. Jakmile je dítě postulováno jako „produkt“, otevírají se propastné souvislosti vedoucí až otázkám bio-etiky a etiky lékařství.

V letech mého mládí se u nás /O.Kýn-P.Pelikán/, v Polsku /Oskar Lange/ i na Západě /S.Beer/ hledala inspirace pro ekonomii také v kybernetice. Ta je dnes užívána v psychologických teoriích „závislosti“, a mne přivedla k formulování dvou mechanismů zesilujících se zpětných vazeb hystereze, jež obě působí v čase, a to rodině převážně nepřátelským způsobem. Obě navíc potvrzují existenci ekonomického systému pozdního kapitalismu jako „nerovnovážného modelu“, jenž platí za pokračující ekonomický růst zvyšujícím se břemenem dluhů jak domácností, tak vlád, a ty končí v rostoucím počtu případů v dluhové pasti.

Jsem si vědom toho, že tento můj pokus může být vnímán jako přehnaně ambiciózní. Pokus o přemostění hned několika škol v ekonomii, a dokonce i oborů jinak ekonomii vzdálených, může být snadno kritizován jako synkretismus, eklekticismus, či dokonce diletantismus- pokud bych neodborně interpretoval závěry mně vzdálených disciplin. V tom ale bylo pro mne lákavým pokušením pozvání a šance oslovit tak ctihodné a současně tak vědecky pestře orientované a zainteresované auditorium- protože potřebu takového budování nové ekonomie rodiny vnímám jako naléhavou, a jen v kritické debatě lze odhalit slabiny mého snažení.

Namísto je i poukaz ještě k jednomu úskalí. Perspektiva křesťanské sociální etiky, jíž se snažím držet v pokusu o nástin nové ekonomie rodiny, vede zákonitě k interface světů vědy a víry. Katolický svět si touto dobou připomíná půlstoletí od zahájení 2. Vatikánského koncilu. Ten po třech letech /1965/ v „Gaudium et spes“ vyslovil velice optimistické přesvědčení o možnostech konsensu světů vědy a víry: metodické bádání ve všech vědních oborech- jehož oprávněnost je koncilem plně respektována- které je skutečně vědecké a respektující mravní zásady, se nemůže u vědce vytrvale pracujícího ve svém oboru a přistupujícího ke skutečnosti jako k tajemství, nikdy dostat do rozporu se Zjevenými pravdami víry- neboť konec konců vše pochází od jednoho a téhož Boha. Mám několik posledních let možnost být u takových setkání světů společenských věd a víry na výročních zasedáních Pontifical Academy of Social Sciences. Agnostik, hinduista, žid i muslim je současně členem své vědecké komunity, a jediné co je spojuje, je ochota vést dialog o perspektivě katolické sociální nauky- to je posláním této instituce z jejího statutu schváleného Janem Pavlem II. před 18 lety. Přesto se zdá, že kýžený soulad je obtížnější, a v některých otázkách- včetně rodiny a její reprodukce- spíše výjimečný. Zde není místo pro úvahy proč jsou výsledky setkávání

světů vědy a víry skromnější než někteří- spíše s té druhé, náboženské strany- čekali. Na druhé straně mne práce na monografii o ekonomii rodiny přesvědčila, že šance i tady stále je. Podmínkou pro dosažení pokroku je starý princip pro vědecký dialog: obě strany by se měly snažit zbavit vášní, předsudků a možných předpojatostí /"sine ira et studio/.

Patří k rozvíjení vědeckých hypotéz, že jejich předpoklady jsou rozpracovávány konzistentně do všech důsledků a souvislostí. Jestliže neoliberalní ekonomie rodiny přišla s „produkční funkcí“ rodiny a s dítětem jako „produktem“, pak s použitím konceptů institucionální školy se přímo nabízí možnost popsat rodinu jako „firmu“ svého druhu. Je docela zvláštní, že výše zmínění slovní institutionalisté tak –pokud vím–nečiní. Ačkoliv „návratem institucí do ekonomie“ /Bernard Chavance/ dochází k jakémusi návratu „ad fontes“- oikonomikos se ani v nové institucionální ekonomii neobjevuje: Coase hledá podstatu /nature/ firmy, pro D.Northa je hybatelem institucionální změny organizace-korporace /a její lídři- podnikatel, dokonce i politik, ba i „vojevůdce“- ale rodina je dále jen „závisle proměnná“. A konečně ani O.E.Williamson, se pokud vím, nevěnoval speciálně rodině, ač přispěl koncepty pro tuto aplikaci zvláště vhodnými /specifičnost aktiv- včetně těch „lidských“, smluvní záruky, důvěra osobní vs. důvěra kalkulovatelná/.

. Když se vydávám touto cestou, sleduji dva cíle. Aplikace předpokladů neoklasické ekonomie má v ekonomii rodiny důsledky, jež se dostávají do rozporů s deontologií odvěkých mravně zavazujících principů, a jak se pokusím ukázat na případu jedné Beckerovy a Murphyho „heroické hypotézy“, nakonec má za následek i možné sub-optimální výsledky z hlediska Paretova principu, v ekonomii všeobecně akceptovaného. S poukazem na „foolish rationality“ /A.Sen/ v rozhodování rodičů či manželů se však nelze spokojit. Proto mým důležitějším cílem je snaha ukázat, že ekonomie disponuje i alternativními školami a přístupy, jež umožňují se těmto úskalím vyhnout, a které otevírají i cesty ke smíření světů vědy a víry o nichž byla už řeč. Opětovným předpokladem „sine qua non“ je opět výchozí připravenost „obou stran“ přistoupit na pozici „sine ira et studio“.

S touto předběžnou přípravou se odvažuji definovat rodinu jako partnerství dvou komplementárních a specifických lidských aktiv, v pojmech světa byznysu jako „společenství s ručením omezeným /partnership/“, a to „svého druhu“. „Sui generis“ zde znamená, že má-li rodina plnit svou produkční a re-produkční funkci, musí partneři splňovat podmínky biologicky komplementárních aktiv- bipolární sexuality- neboť tak tomu Bůh či Příroda chtěli. To platí i tehdy, pokud se „partneři“ obrátí „na trh“, aby jim byl substitucí jednoho či druhého případného deficitu či deficiencie. To jsou základní „vklady“- vedle těch vkládaných aktiv majetkových-pekuniárních, jež jsou vlastní každé jiné „s.r.o.“ Organizační a „podnikatelská“ forma „partnerství“ je obecnou podobou, jež tak může subsumovat pod sebe jak tradiční heterosexuální svazek, homosexuální partnerství- s omezeními a nevyhnutelnostmi viz výše, širší tradiční či archaické typy rodiny /extended family, joint family/. Naše legislativa připouštěla i s.r.o o jednom členu /!/, a tak sem lze zahrnout i rodinu jako „prázdnou množinu“ /singles/.

Zakladatelský plán rodiny jako firmy svého druhu má několik možných „ideálních typů“ s ohledem na cíle a horizont „podnikání“: transcendentní ideál, majetková fúze, romantické okouzlení, „projekt na dobu zkušební- „na hromádce“, a dokonce ve SRN se objevivší „inovace“ projektu „na dobu určitou“... Partneri mají k dispozici „smluvní prostor“ s následujícími „krajními body“:

- dokonalý životní plán je při dnešní míře nejistoty a neurčitosti o budoucích stavech světa ještě méně reálný než dřív, a jde tak o jeden z faktorů klesající ochoty partnerů k uzavírání smlouvy

- partnerství založené na věrném slibu je kriticky ohrožováno kulturou hédonismu a pokračující individualizací; oportunistus v chování jednoho či obou partnerů podminovává tento typ vztahu už v jeho základu

- dokonalá konkurence na trhu partnerských svazků vede k exitům, hledání „toho pravého-pravé“ v předmanželské promiskuitě, posloupnosti soužití na zkoušku a v opakovaných rozvodech; v tom je vnitřně nekonzistentní- hledání nového vysoce specifického partnera je spojeno s nakládáním s tím starým jako s homogenní „houskou na krámě“.

- neoklasická smluvní vynutitelnost svazku se snahou o vybudování záruk ex ante a ex post je téměř úplnou analogií se světem byznysu / odstupné jako zlaté padáky, soukromá arbitráž či soudní spor při dělení majetku a dětí v budoucích rozvodech/; zde jde o zjevný výraz nedůvěry obou partnerů navzájem, a o mylnou snahu převést rizika zklamání důvěry osobního rázu /Williamsonova „trust as passion“/ na důvěru kalkulovanou v penězích. Až příliš často pak dojde na sebe-naplňující se hypotézu.

Tedy rizika, že dnešní rodina nevydrží, či že ani nevznikne, jsou velká. Na druhé straně se dětská a vývojová psychologie shoduje na tom, že pro produkt svazku těch dvou partnerů- dítě- je stabilita a láska v jejich vztahu tím nejdůležitějším zdrojem jeho vlastní důvěry jako osobního aktiva důležitého pro celý další život. To nás vede k širšímu pojetí „produkce“ rodiny jako firmy svého druhu. Rodina je zdrojem:

a/ pracovní síly prodávané na trhu; odtud plyne hlavní zdroj příjmu pro rodinu, už odtud je „závisle proměnnou“

b/ neformální ekonomické aktivity, jejímiž výstupy jsou produkty a služby produkované a konzumované vlastní rodinou; kdysi dominantní aktivity, z nichž už dlouho „ukrajuje“ vertikální dezintegrace ve prospěch trhu /viz dále/

c/oba předchozí zdroje ovlivňují produkci tzv. relational goods /Carole Jean Uhlaner, Benedetto Gui, L.Crivelli/, tedy dobra vzájemných vztahů /společenství stolu, přípravy jídel, společných her/

d/re-produkce čili produkce dětí- velikost rodiny, investice do vzdělání dětí /kvantita-kvalita/

e/ produkce sociálního, reputačního kapitálu a „neviditelných aktiv důvěry“ /K.Arrow/.

Williamson navázal na objev R.Coase a vypracoval teorii vertikální integrace a fúzí firem. Tak je vysvětlena existence i obřích korporací, zaměstnávajících i statisíce zaměstnanců po celém světě. Pro rodiny má však tentýž mechanismus za následek postupnou erozi /proto vertikální dezintegrace/, již lze historicky rozdělit do tří period:

- Fáze převodu neformální produkce z rodiny na trh /tkaniny, oblečení, jídla, nápoje, služby „osvobozené domácnosti“/
- Fáze převodu sociálních a pečovatelských mezigeneračních služeb z rodiny na trh spolu s růstem zaměstnanosti žen „mimo rodinu“ / jesle, školky, domovy důchodců, LDN, hospice.../
- Fáze převodu i těch nejintimnějších vztahů mezi mužem a ženou „na trh“- při asistované reprodukci, obchodování s mužským či ženským genomem, pronájemy dělohy.../

Institucionální a hodnotová změna v postavení rodiny je zesilována dvěma mechanismy pozitivní /zesilující se/ zpětné vazby /viz přílohy Hystereze závislosti rodiny na trhu a Hystereze závislosti rodiny na státu/. Primární „smyčku“ generuje trh sám, zájem firem na růstu jejich tržeb a zisku i cestou manipulace s preferencemi spotřebitelů, domácností, rodin. Zesilující se smyčka konzumní společnosti vede k rozhodování rodin ve prospěch zaměstnanosti a růstu peněžního příjmu rodiny- za cenu nejen omezování neformálních ekonomických aktivit rodiny /popsaných mechanismem vertikální dezintegrace/, ale i za cenu snižování „produkce dětí“. Podle Kahnemanovy hypotézy „upnutí se“ – zde na růst peněžního příjmu rodiny- a v důsledku psychologické zákonitosti tzv. hédonistického „žentouru“ /steadmill/, se musí člověk konzumní snažit o „zvyšování dávek“ spotřeby už jen aby se udržel na téže hladině uspokojení. Žentour paradoxně funguje v bohatých společnostech i poté, kdy se zde už projevuje tzv. Easterlinův paradox štěstí: lidé více vydělávají, ale cítí se subjektivně méně šťastní. A ti, kdož žijí osamoceně – singles- a nemají děti- jsou dle empirických výzkumů srovnatelně méně šťastní než ti, kdo se ještě „trápí s partnery“ a s dětmi. Kultura svádění je nejlépe charakterizována vtipným dílkem literárním, jímž jsou Lewisovy smyšlené Rady zkušeného ďábla /nezkušenému démonu „synovci“/- jak lapit člověka do svých sítí /ozvuky v našich reklamních sloganech „Ty na to máš!“, „Nevaž se- odvaž se!“ apod. jsou více než výmluvné/. Profesor James Twitchell z Columbia University zase- ve vážně míněné knize vydané v New Yorku univerzitním nakladatelstvím používá mediálně přitažlivého titulku své knihy- Uváděj nás do pokušení! Blasfemické převrácení části otčenáše vede k etickému imperativu doby konzumní: makej, makej, utrácej, utrácej!- jinak se kola ekonomiky zastaví. Podtitul knihy měl být „triumfem amerického materializmu“, ale stačilo jen několik málo let, aby skončil vleklou finanční a ekonomickou depresí- ne proto, že se utrácelo málo, ale naopak až příliš- a na dluh.

Rozhodnutí státu v jeho složkách moci zákonodárné, výkonné i soudní, v něčem rodinám mohou pomoci, ale jinými nástroji dochází ke vzniku druhé- sekundární pozitivní zesilující závislosti na státu. Typická je podoba „pozitivní diskriminace“ rozvedených a svobodných matek, jež může i ekonomicky posilovat tendenci k neúplným rodinám. Komparace modelů politik na podporu rodiny v našem civilizačním okruhu ukazuje na relativně nejlepší výsledky Francouzské tržně konformní státní podpory rodiny jako instituce. Francie jako jediná země v EU dosahuje dnes na vyrovnanou demografickou bilanci /2,1 dítěte na ženu/. Tento úspěch je o to pozoruhodnější, že v období mezi světovými válkami patřila Francie naopak k zemím s nejnižší porodností na světě.

Na počátku těchto institucionálních změn iniciovaných politickou sférou však stála legalizace dřívějších tabu, a rozšíření sféry rozhodování „suverénních spotřebitelů - spotřebitelek“ v otázkách přijetí či odmítnutí dítěte. Zde se dostáváme k již naznačenému případu myšlenkového experimentu Gary S.Beckera a Kevina M. Murphy-ho, právě z jejich společné stati o státu a rodině. S heroickou dávkou představivosti – dle vyjádření autorů-lze uvažovat o velikosti rodiny i se zahrnutím „potenciálního dítěte“ do úvahy. Pokud by šlo uvažovat i o kompenzaci vlastním rodičům, k níž by bylo potenciální dítě zavázáno- bude-li mu dopřáno se narodit- mohlo by jít o zlepšení situace „obou stran“- tedy rodičů i dítěte- v Pareto-optimálním smyslu. Myšlenkový experiment ale končí bez tohoto šťastného výsledku- protože takové smlouvy nejsou možné. Proto- říkají autoři- některým dětem nemusí být dáno se narodit, přesto, že by na tom rodiče i dítě mohli „vydělat“.

„Myšlenkový experiment“ lze podrobit kritice z pozic odmítajících cynismus kalkulace imperiální ekonomie zahrávající si s životem a smrtí. Ale úvaha vede k sub-optimálnímu výsledku i tehdy, zůstaneme-li v rámci paradigmatu individualistického utilitarizmu. To jen ukazuje na etické meze převodu někdejších závazků deontologie na pouhý kalkul utilitarizmu. A závěr, k němuž se dopracoval K.Arrow svým návrhem na doplnění ekonomie rodiny o zavazující povinnosti- k pouhým kalkulacím užitku v rámci smluvního přístupu- tak jen získává pádný argument. „Synallagmatická“ ekonomie rodiny recipročně vázající rodiče a děti vzájemnými morálními povinnostmi se mi jeví jako východisko ze zjevné krize kultury „okcidentální racionality“ jak ji – jako vedlejší produkt- manifestuje myšlenkový experiment Beckera a Murphy-ho.

Tím se již dostáváme k úvahám normativní a noetické povahy, k meta-ekonomii rodiny. Svou monografii o ekonomii rodiny jsem připravoval již v roce 50. výročí od úmrtí největšího českého národohospodáře Karla Engliša. Méně je známo, že Engliš se věnoval i logice a noetice. Jeho rozlišení tří základních myšlenkových řádů- kam spadají všechny vědní disciplíny- je inspirující dodnes, a pro novou ekonomii rodiny zvláště. Ontologické myšlenkové řády hrají v „produkci“ dítěte prvotní a neopominutelnou roli; teprve sekundárně přicházejí ke slovu vědy teleologické a normologické, tedy vědy o člověku, který je subjektem vůle, jedná cílově, a současně v každé společnosti musí čelit normám, jež mu říkají, co je dovoleno a co zakázáno. Teleologie bez normologie je člověku nebezpečná, a

může vést subjekt vůle až k sebezničení- v řádu ontologickém. Odtud už vede logika poznání k základním filosofickým a teologickým úvahám o svobodě člověka, i člověka ekonomického jako „suverénního spotřebitele“. Tomáš kardinál Špidlík se při celoživotním zájmu o spiritualitu křesťanského Východu dostal i – jako k by-produktu- i ke kritickým varováním pro hypertrofii racionality post-křesťanského Západu. A dalším zdrojem pro posílení sebedůvěry, že v úvahách o nové ekonomii rodiny mířím správným směrem, se mi stalo seznámení se španělsko-indickým myslitelem Raimonem Panikkarem, který zemřel už v době mé práce na studii o rodině. Filosof, komparativní religionista, teolog a také chemik vzděláním svým životním poselstvím varuje před fragmentarizací našeho vědění, jež se stalo „epidemií naší doby“, a jež svou parciálností nakonec ohrožuje i svého tvůrce, a jeho integritu jako člověka.